https://coth.ui.ac.ir/?lang=en
Journal of Comparative Theology
E-ISSN: 2322-3421
Document Type: Research Paper
Vol. 14, Issue 1, No.29, Spring & Summer 2023 pp.1-14
Receive: 30/08/2022 Accepted: 29/04/2023

The Concept of Divine Intellect in Ancient Iranian Metaphysics (with Reference to *Dādistān-ī Mēnōg-ī Xrad*)

Esmaeil Radpour*
Assistant Professor, Department of Religions and Mysticism, Iranian Institute of Philosophy, Tehran, Iran
radpour@irip.ac.ir

Seyyedeh Maryam Esfahani
M.A. Graduate of Persian Language and Literature, Azad University, Kerman Branch, Kerman, Iran
fakhte99@yahoo.com

Abstract

The Concept of the Intellect (xrad) in Middle Persian literature is portrayed at various existential levels. Sometimes it is seen as an acquirable intelligence, which does not transcend the individual state; sometimes it is described as an essential and primal intellect that intuitively perceives the truths, and sometimes the highest level of the intellect is in view, i.e. Ohrmazd's omniscient intellect. *Dādistān-ī Mēnōg-ī Xrad* (The Tribunal of the Divine Archetype of the Intellect), a work with a primarily metaphysical tone, emphasizes the *āsn-xrad*, or the inner primal intellect, and its divine archetype (*mēnōg ī āsn-xrad*, abridged as mēnōg ī xrad) in particular, and discusses the role of this archetypal intellect in relation to Ohrmazd, as well as to the spiritual and corporeal worlds. In the present study, we examine the concept of divine intelligence from an Islamic metaphysical perspective, explore the text to identify the divine archetype of the intellect, and establish a correlation between the concepts of *Mēnōg-ī-xrad* and Spənta-mainyu of the Gathas.

Keywords: Xrad, Gōšōsrūd-Xrad, Āsn-Xrad, Ohrmazd's Intellect, Mēnōg-ī-Xrad.

Introduction

The Middle Persian text *Dādistān-ī Mēnōg-ī Xrad* (The Tribunal of the Divine Archetype of the Intellect) is a valuable piece of Zoroastrian religious literature that likely dates back to the late Sassanid period. One of the main themes emphasized in this book, and even referred to by its title, is the concept of the intellect (xrad). Throughout the book, particularly in the introduction and chapter 56, the importance of the intellect is elaborated on in detail, including its significance in managing Gētīg (corporeal world) and taking hold of Mēnōg (spiritual world). Furthermore, there are references to the hierarchy and the highest rank of the intellect belonging to Ahura Mazdā.

*Corresponding author
Radpour, E., & Esfahani, S. M. (2023). Concept of divine intellect in ancient iranian metaphysics (with Reference to the Dādistān-ī Mēnōg-ī Xrad). *Comparative Theology*, *14* (29), 1-14.

2322-2190 © University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0).

https://doi.org/10.22108/coth.2023.134709.1740 https://dorl.net/dor/20.1001.1.20089651.1402.14.29.1.7

Since most studies conducted on this book have been devoid of a philosophical perspective, the important question of what the Mēnōg-ī Xrad (the Divine Archetype of the Intellect) ultimately represents has either been overlooked or briefly touched upon.

Islamic philosophers' teachings on the levels of intelligence can be summarized as follows: there are two types of intelligence, individual and universal. The former is inclined towards worldly affairs while the latter is faced towards the spiritual aspect. Additionally, intelligence can either be passive, receptive of conceptions, or active, processing what is already received. Therefore, respectively, there are four levels of intelligence in this regard: individual passive, individual active, universal passive, and universal active. In Zoroastrian philosophical teachings following the references of the *Avesta*, the first two levels of intelligence are called gōšōsrūd-xrad, intelligence associated with the sound waves received by the ear and is altogether externally acquirable. On the other hand, the two latter levels are called āsn-xrad, intelligence that is innate, natural, and internally essential.

Materials and Methods

In conducting this study, a combination of textual analysis and comparative methodology was employed. The primary source of the essay was the Middle Persian text, *Dādistān-ī Mēnōg-ī Xrad*. The text was analyzed using a close reading approach to identify the various existential levels of the intellect presented in the text. Additionally, a comparative methodology was used to explore the concept of divine intelligence from an Islamic metaphysical perspective and establish a correlation between the concepts of Mēnōg-ī-xrad and Spənta-mainyu of the Gathas. This involved examining relevant Islamic metaphysical texts and comparing them with the concepts presented in *Dādistān-ī Mēnōg-ī Xrad*. Overall, the methodology used in this study aimed to provide a comprehensive understanding of the concept of the intellect in Middle Persian literature and its comparison to Islamic philosophy.

Research Findings

As for gōšōsrūd-xrad (the reason) the question is why the concepts of ‘ears’ and ‘listening’ is employed in this term among many sensory faculties. Here, it is the symbolical aspect of the ‘ear’ taken into consideration and not the ear itself. Vision (like senses of touch, smell, and taste) employed for intelligence, can be a symbol of a higher state of perception that sees and realizes the truths directly and immediately, or in other words, intuits them. The ear is the tool for receiving the external data, and not realizing the reality as such. This is referred to the Persian proverb that goes, "listening can never be like seeing". The higher level of intelligence, closer to the concept of ‘the eye of the heart’, realizing and intuiting the truths directly is what is called āsn-xrad (the intellect), the intelligence that is not modified by the accidental matters and does not obtain its knowledge and ideas from the external world. Its ideas are received neither by the sound waves that enter the ears, nor the form seen by the eyes, but the truths bubble like a fountain inside the soul.

The āsn-xrad of the people must have a universal source. As āsn-xrad is a higher level and the origin of gōšōsrūd-xrad, Mēnōg-ī Xrad is the principal state of all āsn-xrads. Indeed, the term mēnōg-ī xrad (the divine archetype of xrad) is an abridged form of mēnōg-ī āsn-xrad (the divine archetype of *āsn-xrad*). Mēnōg-ī Xrad, referring to the highest level of the intellect in the *Dādistān-ī Mēnōg-ī Xrad*, can trace back to the Gathic term Xratu (the intellect) as equated with Spenta Mainyu (the Blessed Spirit) which is the head of the Ameša Spentas (Immortal Blessed Ones). As the Gathic Xratu is the ‘creator’ of Aša (the existential emanation), Mēnōg-ī Xrad is also frequently associated with the function of the creator in regard to the world. On the other hand, the Gathic Spenta Mainyu and Mēnōg-ī Xrad both have an important role in creation, legislation, and the afterlife.

Discussion of Results and Conclusions

The *Dādistān-ī Mēnōg-ī Xrad* is a report of the questions of Dānā (the wise) from Mēnōg-ī Xrad, and the answers of Mēnōg-ī Xrad manifested to him. At first glance, it may seem that Dānā represents the individual reason (gōšōsrūd-xrad), while Mēnōg-ī Xrad represents the Universal Intellect. However, it has been shown that the intelligence associated Mēnōg-ī Xrad is a level higher than individuality, like the ‘acquired intellect’ in Islamic philosophical teachings, which resembles the ‘first principles of existence’ and in the light of the Sun of the Mēnōg becomes an ‘active seer’. Therefore, Dānā will be a symbol of the partial microcosmic intellect (āsn-xrad), which receives its knowledge from its own Mēnōg (divine archetype) or the Universal Intellect.

The Universal Intellect or Cosmic Āsn-Xrad is the same as Gathic Spenta Mainyu, which is the leader of the Ameša Spentas and the ruler of the whole universe in all its diverse levels. Spenta Mainyu is called Geuš Tašan, meaning the Maker of the Cow, insofar as it is the origin of existence. It is called Sraoša, meaning the Hearer, since he hears the message of Ahura Mazda and carries it, insofar as it is the origin of knowledge. By delving into some sections of the Gathas, it becomes clear that Xratu (the Intellect), which is equated with Spenta Mainyu, is a general name with respect to two aspects of existence-giving and knowledge-giving, just as the Mēnōg-ī Xrad is also a source of both existence and knowledge according to the *Dādistān-ī Mēnōg-ī Xrad*.

الهیات تطبیقی
سال چهاردهم، شماره بیست و نهم، بهار و تابستان ۱۴۰۲
ص ۱-۱۴
تاریخ وصول: ۱۴۰۱/۶/۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۲/۹

مقاله پژوهشی

مفهوم خرد مینوی در حکمت ایران باستان (با نظر به دادستان مینوی خرد)

اسماعیل رادپور*، استادیار گروه ادیان و عرفان، موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، تهران، ایران
radpour@irip.ac.ir
سیده مریم اصفهانی، دانش آموخته کارشناسی ارشد، ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد کرمان، کرمان، ایران
fakhte99@yahoo.com

چکیده

مفهوم «خرد» در متون پهلوی دارای مراتب و درجات مختلفی است؛ چنانکه گاه سخن از خردی به میان می‌آید که اکتسابی است و نسبت به مرتبهٔ فردی تعالی ندارد و گاه خردِ فطری و ذاتی در نظر است که حقایق را شهوداً می‌بیند و گاهی هم به بالاترین درجهٔ خرد، خردِ مینوی متعلّق به اورمزد اشاره می‌شود. متن پهلویِ *دادستان مینوی خرد* که زبان و بیانی حکمی و عرفانی دارد، به‌ویژه بر «آسْن خرد» (خرد فطری، ذاتی، مطبوع) و «مینوی آسْن خرد» یا به‌طور خلاصه «مینوی خرد» تأکید می‌ورزد و خویشکاری‌های این مینو را در نسبت با اورمزد و جهان منوگ و گتیگ برمی‌شمارد. این نوشتار با اتّخاذ نظرگاه حکمت و عرفان اسلامی و با رجوع به متن فارسی میانه *مینوی خرد*، تأملاتی چند راجع به مفهوم خرد مینوی و چیستی و کیستی مینوی خرد طرح می‌کند و مطابقت آن را با سْپَنْتَه‌مَینوی گاهانی نشان می‌دهد.

واژه‌های کلیدی

خرد، گوشوسرود خرد، آسن خرد، خرد اورمزد، مینوی خرد

مقدمه

متن فارسی میانهٔ *دادستان مینوی خرد* (محکمهٔ داوری‌های حقیقت عقل) یادگاری ارزشمند از ادبیات دینی زرتشتی است که احتمالاً به اواخر دورهٔ ساسانی

* مسؤول مکاتبات

رادپور، اسماعیل، اصفهانی، سیده مریم. (۱۴۰۲). مفهوم خرد مینوی در حکمت ایران باستان (با نظر به دادستان مینوی خرد). *الهیات تطبیقی ۱۴ (۲۹)، ۱-۱۴.*

2322-2190 © University of Isfahan
This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0).

https://doi.org/10.22108/coth.2023.134709.1740 https://dorl.net/dor/20.1001.1.20089651.1402.14.29.1.7

تعلق دارد.[۱] نویسندهٔ این کتاب ناشناس است؛ اما مضامین آن یادآور اندرزنامه‌های دینی آن دوران است؛ افزون بر آنکه این متن اشارات حکمی و عرفانی بلندی در بر دارد که در آن اندرزنامه‌ها کمتر یافت می‌شود. درمجموع، این متن واجد مایه‌های عرفانی[۲] است؛ آنچنان که *گزیده‌های زادسپرم* نیز از این مایه‌ها خالی نیست؛ البته این عرفان نه‌فقط به سبب ماهیت شهودی گفتگوهای یک شخص دانا با مینوی خرد است که خود را بر او متجسّم و متمثّل می‌کند (tan awiš paydāgēnīd، م:۵۷)،[۳] مضامین معرفتی آنچه مینوی خرد تعلیم می‌کند گاه از حیث عمق معارف، دست کمی از متونی مانند متون ودانته در هند یا دائویی در چین ندارد؛ حتّی احتمال می‌رود بعضی از این مضامین به دورهٔ اسلامی منتقل شده و در تصوّف به حیات خود ادامه داده باشد. اگرچه این موضوع در اینجا مدنظر ما نیست.

ازجمله مضامینی که در این کتاب بر آن تأکید شده و حتی به عنوان آن هم راه پیدا کرده، مسئلهٔ خرد است. علاوه بر آنکه به‌طور مفصل بر اهمیت خرد در «ادارهٔ گیتی» (م: ۴۷) و «از آنِ خود کردن مینو» (م: ۴۸) در طول کتاب تأکید می‌شود (به‌ویژه در مقدمه و فصل ۵۶)، اشاراتی نیز به مقام خرد و مراتب آن و تعلق بالاترین مرتبهٔ خرد به اورمزد رفته است. زمانی که در یک سطح حکمی و عرفانی در سنن جهانی به مراتب خرد می‌نگریم، با مفهومی غریب مواجه نیستیم. چینیان (هم در آیین کنفسیوسی و هم در آیین دائویی) از عقل بشری (ژِن‌سِین) و عقل دائویی (دائوسِین) سخن می‌گویند و هندوان در میان مراتب عقل جزئی شامل *مَنَس* (عقل)، *چیْتَه* (قوّهٔ مدرکه) و *اَهَنْکارَه* (انائیت) و مانند آن با عقل کلّی (*بودْدهی*) فرق می‌نهند و آنچه در تصوف، عقل جزوی و عقل کلّی یا عقلِ عقل گفته می‌شود، هیچ بعید نیست که استمرار تعالیم زرتشتی دربارهٔ فرق بنیادین میان دو نوع خرد یا دو مرتبهٔ خرد باشد که به تفصیل دربارهٔ آن سخن خواهیم گفت.

تاکنون مطالعات متعددی در باب کتاب *مینوی خرد* صورت گرفته است؛ ازجمله ترجمهٔ ادوارد وِست (۱۸۸۵)، ترجمهٔ استاد احمد تفضّلی (۱۳۹۱) و نیز ترجمهٔ یاسر دالوند (۱۳۹۹). از آنجایی که این مطالعات عموماً فاقد دیدگاه فلسفی بوده‌اند، از این پرسش بسیار مهم که این «مینوی خرد» (حقیقت مینویِ خرد و نه کتاب *مینوی خرد*) آخر چیست که تا بدان پایه ارزشمند است که بیش از دیگر ایزدان و امشاسپندان ستوده می‌شود، یا غفلت شده یا اگر از آن غفلت نشده باشد، با اشارتی مختصر از آن گذشته‌اند؛ مانند اشارهٔ بسیار گذرای ادوارد وِست در مقدمهٔ خود بر ترجمهٔ مینوی خرد (West، ۱۸۸۵: xvi) و یا حدس‌های دکتر سیروس شمیسا که می‌نویسد:

اگر [مینوی خرد را] mēnōg-xrad بخوانیم، می‌توانیم آن را خرد آسمانی و الهی بدانیم که اشاره به اهوره‌مزداست ... مینوی او (یعنی مینوی اهوره‌مزدا) در گاثَه‌ها سِپِنْتَه‌مینیو

---

۱. مری بویس می‌نویسد: «تا حدّی با اطمینان می‌توان گفت *مینوی خرد* به دورهٔ حکومت خسروی یکم تعلّق دارد. نسبت به رسائل سیاسی این دوره، این کتاب محتملاً مابحذایی معادشناختی است که همچنین به نظر می‌رسد کم و بیش بر سنّت *اندرزنویسی* باشد».

Moein 2012, 43; quoted from Mary Boyce, *Persian literature, Iranistik. Zweiter Abschnitt. Literatur Lieferung 1.* (*Hanbuch Der Orientalistik - Abeteilung - Der Nahe Und Der Mittlere Osten*), E.J. BRILL Leiden (1968). p. 54.

۲. بعضی پژوهشگران از ارتباط کتاب *مینوی خرد* با تعالیم طریقت زروانی سخن گفته‌اند. برای یک مطالعهٔ مختصر از نظریات پژوهشگران در این باب، بنگرید به جوکار و فاضلی، ۱۳۹۳، صص ۳۷-۳۸.

۳. در این مقاله، متن پهلوی را از آوانویسی مکنزی (1993 Menog-i Xrad transcription. University of Göttingen. Germany]) ارائه‌شده در بانک اطلاعاتی تیتوس (TITUS: Thesaurus Indogermanischer Text und Sprachmaterialien) استفاده شد؛ ولی همهٔ ارجاعات مطابق با ترجمهٔ مرحوم استاد تفضّلی (۱۳۵۲) است. همچنین در مواردی که ترجمه از نویسندگان این مقاله نباشد، نام مترجم و ارجاع به ترجمهٔ او را ذکر کرده‌ایم.

نام دارد؛ یعنی مینوی مقدّس؛ اما در اوستای نو همین سپِنْتَه‌مینیو گاهی به جای اهوره‌مزدا به کار می‌رود ...؛ البته اینها گمان من است و اگر مینوی خرد را همان روح و باطنِ خرد یا خرد جهان مینوی بگیریم هم اشکالی نیست (دالوند، ۱۳۹۹: ۱۳-۱۴).

همچنین، مقالات پژوهشی متعددی به مفهوم «خرد» در متون پهلوی ازجمله *مینوی خرد* پرداخته‌اند (ندّاف و پاک‌نژاد، ۱۳۹۰؛ ندّاف، ۱۳۹۳؛ رضایی و خاتمی، ۱۳۹۵؛ غضنفری و محمّدی، ۱۳۹۶؛ ریاضی و دیگران، ۱۳۹۸) که هیچ‌یک پرسش از چیستی و کیستی مینوی خرد را چنان که شاید و باید، مدنظر قرار نداده‌اند.

اکنون برای پاسخ به این پرسش، تلاش شده است پس از نگاهی به نظر حکمای مسلمان دربارهٔ مراتب عقل و تطبیق آن با «خردهای دوگانه» در متون زردشتی و پس از آنکه در مرحلهٔ ثبوت قدم‌های خود را استوار ساختیم و مقدّمات استدلال‌های خود را فراهم کردیم، به ارائه قرائنی برای انطباق مینوی خرد بر سْپِنْتَه‌مَینیوی گاهانی، یعنی همان نخستین آفریده و نزدیک‌ترین موجودات به اَهورَه‌مزدا پرداخته شود و سپس در مقام تثبیت، شواهد بیشتری برای این تطبیق ارائه داده شود. در این معنی، مینوی خرد چیزی نیست جز همان «عقل کلّ» در نظر عرفا و حکمای مسلمان.

مراتب عقل در حکمت اسلامی

یکی از جذاب‌ترین تعالیم ارسطو (که او خود در طرح آن وامدار آناکساگوراس بوده [ر.ک. Marmodoro، 2017: ۱۵۵-۱۲۹]) برای حکمای اسلامی، مراتب تعقّل بوده که در دورهٔ اسلامی بسط و گسترش یافته است.[1] بر طبق این تعلیم، تعقّل یا «جزوی» است و به سوی دنیات میل می‌کند، یا «کلّی» است و روی در علویات دارد و از طرف دیگر، تعقّل یا «قابلی» است و معقولات را می‌پذیرد یا «فاعلی» است و معقولات را می‌پردازد؛ بنابراین، چهار مرتبهٔ تعقّلی را متصوّر توان بود که عبارت‌اند از: تعقّل جزوی و قابلی، تعقّل جزوی و فاعلی، تعقّل کلّی و قابلی، تعقّل کلّی و فاعلی.

تعقّلی که جزوی است و قابلی، عقل هیولانی یا منفعل یا غریزی (بنا بر نظر امام محمد غزالی [۲۰۱۷، ج۱: ۱۴۵]) نامیده می شود که از آن عامّهٔ مردم است و صرفاً پذیرندهٔ محسوسات و اخبار بیرونی است؛ همچون مادّه که پذیرندهٔ صورت است؛ چنانکه ابن سینا گوید:

و هذه القوة ألتی تسمي عقلا هیولانیة موجودة لکل شخص من النوع. و انما سمیت هیولانیة، تشبیها بالهیولی الاولی ألتی لیست هي بذاتها ذات صورة من الصور، و هي موضوعة لکل صورة (ابن سینا، ۱۳۷۹: ۳۳۴).

و این قوّه (قوّهٔ نظری) که آن را عقل هیولانی نامیدیم، در همهٔ اشخاص نوع انسان موجود است و اینکه آن را «هیولانی گفتیم از سبب آن است که او بذاته واجد هیچ صورتی نیست، بلکه پذیرهٔ هر صورتی تواند بود.

این مرتبه از تعقل مشتمل بر عقل هیولانی و نیز بر عقل بالملکه است. آن را عقل هیولانی می‌گویند در مرحله‌ای که از خود معقولاتی ندارد و صرفاً استعداد پذیرش معقولات را داراست؛ مانند هیولای اولی که از خود هیچ صورتی ندارد و پذیرندهٔ صورت‌هاست؛ امّا عقل زمانی که از این مرتبهٔ هیولانی گذر کند و معقولات نخستین را در خود حاصل کند و آمادهٔ پذیرش معقولات ثانیه شود، بالملکه خوانده می‌شود (ابن سینا، ۱۳۷۹: ۳۳۴-۳۳۵).

تعقّلی که جزوی است و فاعلی اندیشمندانی را ست که نفس آنها به قدری تزکیه نشده است تا به سوی علویات سوق کند؛ اما فعل اندیشیدن در آنان تحقّق می‌یابد و به همین سبب آن را عقل بالفعل می‌گویند؛ ولی این فعلیت چیزی فراتر از حیطهٔ تجزیه و ترکیب همان محسوسات و اخبار بیرونی نتواند بود؛ مگر به مقداری که با علوم فطری همسو باشد. درحقیقت، این مرتبه نسبت به

---

۱. ارسطو از سه مرتبهٔ عقل هیولانی، بالملکه و فعّال سخن می‌گفت (حقیقی‌راد، ۱۳۹۰: ۴۷) و در فلسفهٔ اسلامی از پنج مرتبهٔ عقل هیولانی، بالملکه، بالفعل، بالمستفاد و فعّال سخن می‌گویند.

مرتبهٔ ما قبل خود بالفعل است؛ امّا نسبت به مرتبهٔ مابعد خود همچنان بالقوه است؛ به همین سبب، فارابی آن را «عقل منفعل کامل» می‌نامد که برای عقل هیولانی صورت است و برای عقل بالمستفاد مادّه (حقیقی‌راد، ۱۳۹۰: ۳۷).

دو مرتبهٔ اخیر را در متون زندآگاهی (متون فلسفی آیین مزدیسنا)، به تبع اشارات *اوستا*، گفته‌اند «گوشوسْرُودْ خْرَد»؛ یعنی خرَدی که در ارتباط با آوازی است که به گوش می‌رسد و فی‌الجمله اکتسابی است.

امّا تعقّلی که کلّی است و قابلی، متألهین و پاکانی را است که نفس شان نوعی اتّصال با عقل فعّال می‌یابد و معقولات را از ناحیهٔ عقل فعّال می‌گیرد و استفاده می‌کند. همچنان که چشم با استفاده از نوری که از خورشید می‌گیرد، «مبصر بالفعل و بصیر بالفعل» می شود، عقل بالسمتفاد نیز مستفید است از نور عقل فعال؛ به همین سبب، آن را عقل بالسمتفاد گویند (ابن‌سینا، ۱۳۷۹: ۳۳۵-۳۳۶؛ فارابی، ۱۹۸۶: ۱۰۲-۱۰۳). در این مرتبه انسان از فردیت خود در می‌گذرد و به «مبادی اولیهٔ وجود» تشبه می‌یابد (ابن سینا، ۱۳۷۹: ۳۳۶)؛ امّا این مرتبه متضمّن درجه‌ای از انفعال است؛ از این حیث که پذیرندهٔ معقولاتِ عقلِ فعّال است و در یک آن متوجّه همهٔ آن معقولات نمی‌تواند بود.

و امّا تعقّلی که کلّی است و فاعلی عقل فعّال راست و نیز انبیا و اولیا را که در سیر معارج نفس، پس از حصول صفای باطن و تجرّد نفس از مادّیات، به اتّحاد با عقل فعّال که واهب الصور است، نائل شده‌اند. این نوع تعقّل عبارت است از احاطهٔ حضوری بر تمام معقولات بدیهی و نظری (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۷۹؛ خادمی و پوشیان، ۱۳۹۶: ۷۳-۷۷). عرفای مسلمان با اتّخاذ اصطلاحی قرآنی، معلومات این عقل را علمِ لدنی گویند.

در متون زندآگاهی از دو مرتبهٔ اخیر با نام «آسْنْ خْرَد» یاد شده است.[1]

در ابیاتی منسوب به حضرت علی(ع) به دوگانهٔ «عقلِ مسموع» و «عقل مطبوع» اشاره رفته است که هم از حیث لفظ و هم از حیث معنی، منطبق بر دوگانهٔ «گوشوسْرُودْ خْرَد» و «آسْنْ خْرَد» است:

رأیت العقل عقلین
فمطبوع و مسموع
و لا ینفع مسموع
إذا لم یک مطبوع
کما لا تنفع الشمس
و ضوء العین ممنوع
(غزالی، ۲۰۱۷، ج۱: ۱۴۶)

عقل را شامل دو مرتبه یافتم؛ یکی عقل مطبوع (ذاتی) و دیگری عقل مسموع (اکتسابی) / عقل مسموع را سودی نخواهی بود، اگر نباشد عقل مطبوع / همچنان که نور خورشید را هم سودی نیست، اگر نور چشم با مانع روبه‌رو باشد.

در تمثیل نور خورشید و چشم، خورشید عقل کلّی است و نور چشم عقل جزوی. بیت دوم اشاره دارد به آنکه عقل جزوی اگر از نور عقل کلّی بهره نگیرد، بی‌اعتبار است و بیت سوم عکس آن را می‌گوید؛ یعنی بدون عقل جزوی، عقل کلّی مجالی برای بیان و ظهور ندارد.

ثبوت (گوشوسْرُودْ خرد و آسْنْ خرد)

تقسیم خرد به گوشوسْرُودْ خرد و آسْنْ خرد ریشه در تعالیم اوستا دارد (یَسنَه سرآغاز: ۱۰، ۲۲: ۲۵، ۲۵: ۶، ۶۶: ۱۸، ۷۲: ۷، ۷۲: ۸؛ هَفتَن یشت کوچک: ۱، ۶، ۱۵، اشی یشت: ۲، مهریشت: ۱۰۷) و به متون دینی پهلوی همچون دینکرد، بندهشن و شایست نشایست راه پیدا کرده است. گوشوسْرُود خرد (پهـ gōšōsrūd-xrad؛ او. gaoša.srūta.xratav- [MacKenzie، ۱۹۷۱: ۳۷؛ Bartholomae، 1961 : ۴۸۶-۴۸۷])، به معنی خردی است که سر و کارش با «آوای

۱ . این نحوهٔ بیان از مراتب تعقّل، اگرچه ویژهٔ نویسندگان این مقاله است، بر کلّیات آرای حکمای اسلامی مبتنی است؛ هرچند در جزئیات آن آرا تفاوت‌های چند وجود دارد که ذکر آنها ما را از موضوع اصلی خود دور می‌سازد.

رسیده به گوش» است. سبب این نامگذاری آن است که این خرد در مجاورت حواس قرار می‌گیرد؛ از این رو، بیشتر مترجمان آن را به «خرد اکتسابی» ترجمه می‌کنند؛ یعنی این خرد همان خرد آموختنی است که به‌واسطهٔ آن، آدمی درست و نادرست را می‌تواند از هم بازشناسد و تحلیل کند و نیکی و بدی را درک کند تا به سوی خیر بگرود و از شرّ بپرهیزد (ریاضی و دیگران، ۱۳۹۸: ۸۲-۸۰؛ غضنفری و محمدی، ۱۳۹۶: ۶۹؛ رضایی و خاتمی، ۱۳۹۵: ۱۲۰-۱۲۲).

اکنون سؤال این است که چرا گوش؟ آیا چنین نیست که ابزار و فعل هر یک از حواس دیگر هم می‌توانست جایگزین گوش و شنیدن شود؟ باید دقت داشت وجه‌تمثیلی گوش در اینجا مدنظر است نه خود آن. بینایی (و همچنین لامسه و بویایی و چشایی) برای خرد، بیشتر یادآور مرتبه‌ای متعالی است که حقایق را می‌تواند مستقیماً ببیند و درک کند یا به تعبیری شهود کند. همچنان که در *زامیاد یشت* (بند ۹۴) در اشاره به نگاهِ فیض‌بخش سوشیانت به عالم، از «دیدگان خرد» (xratəuš dōiθrābyō) سخن رفته است؛ امّا گوش ابزاری برای دریافت‌کردن اخبار بیرونی و البته به قول معروف «شنیدن کی بود مانند دیدن» است؛ از این رو، این مرتبهٔ دانی‌تر را با لفظ گوشوسرود (شنیده‌شده) همراه ساخته‌اند.[1]

امّا آن خردی را که درجه‌ای متعالی‌تر دارد و به مفهوم «چشم دل» نزدیک است و حقایق را به‌نحو بی‌واسطه درک می‌کند و می‌بیند، آسْن خرد (پهـ āsn-xrad؛ او. āsna.xratav- [MacKenzie، ۱۹۷۱: ۱۲؛ Bartholomae، ۱۹۶۱: ۳۴۱]) می‌گویند؛ به معنی خردی که ذاتی و فطری است. āsna صورت مبدّل ā-zan-ya است که آن را عموماً به معنی خوش‌زاد و نیک‌زاد دانسته‌اند (Bailey، 1987). یک تعبیر دیگر آن است که آسْن اشاره به آن است که مدرَکات این خرد به‌نحو بی‌واسطه و حضوری در آن زاده می‌شود.[2] چنین خردی است که تنها بعضی از مردمان وارسته در کنار مینوان از آن برخوردارند. در متون مختلفی همچون *دینکرد سوم*، *گزیده‌های زاد سپرم* و *مینوی خرد* که موضوع گفتار ماست، خردِ اورمزدی نیز با صفت «آسْن» همراه شده است.

آسن خرد به‌واسطهٔ امور عارضی و بیرونی دستخوش تغییر و تبدّل نمی‌شود و دانش و کاردانی و رأی خود را از بیرون حاصل نمی‌کند. مدرَک او نه آوایی است که به گوش می‌رسد و نه صورتی که به چشم؛ بلکه حقایقی است که از درون آن می‌جوشد.[3]

در دینکرد ششم (بند ۲۶۲) آسن‌خرد دارای ماهیتی زنانه دانسته شده است و در مقابل، گوشوسرود خرد ماهیتی مردانه دارد:

narīh ud mādagīh was ēwēnag ēn-iz narīh ud mādagīh ast āsn-xrad ud gōśōsrūd-xrad cē gōśōsrūd-xrad pad narīh gāh kard ēstēd ud āsn-xrad pad mādagīh gāh kard ēstēd.

نری و مادگی انواع بسیار دارد و یکی از انواع آن در میان آسن خرد و گوشوسرود خرد است؛ زیرا گوشوسرود خرد واجد صفات نری است و آسن خرد واجد صفات مادگی است.

این اشارهٔ حکمی به زنانه‌بودن آسن خرد و مردانه‌بودن گوشوسرود خرد، حکایت از آن دارد که آسن خرد قابل فیض است و کار او همچو قلب «پذیرش» است؛ با این

---

۱. نمونه‌های دیگری نیز در تعالیم زرتشتی این است که مقام گوش را دون مقام چشم قرار داده‌اند؛ برای مثال، مهر در *مهریشت* دارای ده‌هزار چشم است؛ ولی هزار گوش. همچنین، بنگرید به یادداشت شمارهٔ ۹ دربارهٔ دیدن اورمزد به‌واسطهٔ «مینوخردی».

۲. اگرچه از حیث اشتقاق عرفی لغت این نگرش بعید به نظر می‌رسد، از حیث اشتقاق تأویلی که هیچ‌گاه از دید دیده‌وران باستان پوشیده نبوده، اعتبار آن محفوظ است.

۳. عقل دیگر بخشش یزدان بود / چشمهٔ آن در میان جان بود (مولانا). مطابق با *دینکرد سوم*، «بهمن آسن خردی را که از اورمزد دریافت کرده است، به مردمان ارزانی می‌دارد» (ریاضی هروی و دیگران، ۱۳۹۸: ۸۱).

تفاوت که قلب (پهـ axw) با رمز مشـهور آینه (ēwēnag) دریافت‌کنندهٔ صـور معقولات اسـت که اگر روی در عالم داشته باشد، صور سفلیات و اگر روی در علو داشته باشد، صور علویات را دریافت می‌کند؛ امّا آسْن خرد، تنها از ناحیهٔ مینوان علوم را در یافت می‌کند. درمقابل، آن خردی که وظیفهٔ تجزیه‌وتحلیل و «فاعلیت» دارد، گوشـوسـرود خرد اسـت؛ امّا این آسـن خردِ جزئی که مردمان از آن بهره‌مند توانند بود، می‌باید یک منشأ کلّی داشته باشد و اکنون وقت آن است که به این آسن خردِ کلّی پرداخته شود.

اثبات (مینوی خرد و سْپَنْتَه‌مَینیو)

همچنان که آسن خرد را می‌توان مرتبهٔ عالی‌تر و اصل و منشأ گوشوسرود خرد دانست، «مینوی خرد» حقیقت متعالی آسن خرد است. چنانکه از خود *مینوی خرد* معلوم می‌شود:

mēnōg ī āsn xrad ō dānāg guft (*Mēnōg ī Xrad*, 1:195).

مینوی آسن خرد به دانا گفت ...

درحقیقت، اصـطلاح «مینوی خرد» در همه‌جای این کتاب صـورتِ خلاصـه‌شـدهٔ «مینوی آسـن خرد» اسـت؛ همچنان که در جای دیگر «مینوی خرد» خود را «آسـن خرد» معرفی می‌کند:

mēnōg ī xrad passox kard kū … man, kē āsn xrad hēm … (*Mēnōg ī Xrad*, 56:3-4).

مینوی خرد پاسخ داد ... من که آسن خرد هستم ...

اکنون سؤال این است که این اصطلاح «مینوی خرد» که در دیگر کتب دینی زرتشـتی (تا آنجا که نگارندگان می‌دانند) به آن اشاره نشده،[1] کدام حقیقت مینوی است؟

از مطالعهٔ[2] فقرات بسـیاری در گاهان معلوم می‌شـود «خْرَتو» (خرد) همان «سْپَنْتَه‌مَینیو» است. در یسن (۳۱: ۷) آمده است:

huuō xraθwā dąmiš ašəm … tā mazdā mainyū uxšyō (*Gāthās*, 31:7).

[در مقامِ] خالق، او راسـتی (=اَشـَه) را [اندیشـید] به‌واسـطهٔ خرد ... به‌واسـطهٔ آن روح (=مینو) تو می‌رویی، ای همه‌دانا (=مزدا) (Humbach، 1991: ۱۲۸).

اوست که به‌وسیلهٔ خردِ خویش آفریدگارِ اَشَه است ... ای مزدا به‌وسـیلهٔ این مینوسـت که تو می‌رویی (عالیخانی، ۱۳۷۹: ۷۴).

اوست که با خردِ خویش اَشَه را بیافرید ... تو ... به «مینو»ی خویش آن [فروغ] را بیافزای (دوستخواه، ۱۳۸۷: ۱۸).

دو مطلب مهم از این عبارت گاهانی استفاده می شود. نخسـت، به «خرد» همراه با «مینو» اشـاره شـده که همان سْپَنْتَه‌مَینیو است. دوم، خرد که واسطهٔ آفرینش اَشَه (فیض هسـتی، وجه اَهورَه‌مزدا و رحمت گسـتردهٔ او عالیخانی، ۱۳۷۹: ۹۴) اسـت، به تعبیری صـادر نخسـتین و واسـطهٔ آفرینش همه عوالم وجود است.

در مینوی خرد علاوه بر اینکه به وسـاطت مینوی خرد در آفرینشِ «ایزدان آفریـده در مینو و گیتی و دیگر آفریدگان» اشاره شده است، نزدیکی این خرد به اورمزد و اوّلی‌بودن آن ذکر شده است:

az fradom man, kē āsn xrad hēm az mēnōgān ud gētīgān, abāg ohrmazd būd hēm (*Mēnōg ī Xrad*, 56:3-4).

از میان همه مینوها و گیتی‌ها، من (مینوی خرد) که آسـن خرد هسـتم، از نخسـت [در ازل‌الآزال] با اورمزد بوده‌ام.

این برتری مینوی خرد نسـبت به همه موجودات مینوی و دنیوی یـادآور تعـابیر گـاهـانی «سـپنـدترین مینو» (spəništā.maniiu-)[3] (گاهان ۳۳:۱۲، ۴۳:۲، ۴۷:۲، ۵۱:۷

---

۱. البته در کتاب *گزیده های زادسـپرم* با تعبیر mēnōg-xradīh (مینوخردی یا خرد مینوی) متعلق به اورمزد مواجه می‌شـویم: «اورمزد با مینوخردی دید که ...».

۲. بر خود فرض می‌دانیم از دکتر بابک عالیخانی که گره بزرگ این مطالعات را در اثر سترگ خویش *بررسی لطایف عرفانی در نصوص عتیق اوستایی* گشوده است، تشکّر کنیم.

۳. هومباخ «سـپندترین مینو» را ترجمه می‌کند به « the most prosperous spirit» (Humbach، ۱۹۹۱: ۱۳۹ و ۱۵۱، ۱۷۴، ۱۸۷). «خجسـته‌ترین روح» که ناگزیر ژرفای معانی این تعبیر گاهانی را تا حدّی فرو می‌کاهد.

همچنین، بنگرید به هَپْتَنگْهایتی ۳۶:۱ و دیگر بخش های یسنه ۱۸:۱ و ۲۷:۹ و ۶۵:۱۵ و ۶۸:۲۴ و همچنین، فقرات مکرر در هرمزد یشت ۱، تیریشت ۱۰، مهریشت ۷۳ و چندین فقره در بهرام یشت) و «بزرگ‌تر از همه (مخلوقات)» (vīspə.mazišta-) (گاهان ۳۳:۵) است که این دومی در حقِّ سْرَئوشَه (سروش) گفته شده است که در گاهان جز سْپِنْتَه‌مَینیو نتواند بود (عالیخانی، ۱۳۷۹: ۷۸).[1]

تثبیت (تطبیق شئون)

از مطالعهٔ اوستای کهن، به دست می‌آید سپنته‌مینیو در (۱) تکوین و (۲) تشریع نقشی بزرگ دارد و سیر بازگشت موجودات به منشأ خود، یعنی (۳) معاد نیز به‌واسطهٔ او میسر است (عالیخانی، ۱۳۷۹: ۷۶). *مینوی خرد* نیز چنانکه پیشتر نقل شد واسطهٔ آفرینش دانسته شده است؛ همچنان که آمده است:

dādār ohrmazd mēnōg ud gētīg dahišnān yazadān ud abārīg hamāg dām ud dahišn, pad nērōg ud tagīgīh ud dānāgīh ud kār-āgāhīh ī āsn xrad āfrīd ud dād ud dārēd ud rāyēnēd (*Mēnōg ī Xrad*, 56:5).

آفریدگار اورمزد ایزدان آفریده در مینو و گیتی و دیگر آفریدگان را به نیرو و قدرت و دانایی و کاردانی «آسن خرد» آفرید و خلق کرد و نگاه می‌دارد و اداره می‌کند (تفضلی، ۱۳۹۱: ۶۴، با اندکی تصرّف).

ohrmazd ēn dām ud dahišn ī andar gētīg pad āsn xrad dād ēstēd (*Mēnōg ī Xrad*, 0:49).

اورمزد این آفریدگان در گیتی را به «آسْن خرد» آفریده است (تفضلی، ۱۳۹۱: ۱۹، با اندکی تصرف).

tōm ī mardōmān ud stōrān ud gāwān ud gōspandān ud abārīg-iz har dām ud dahišn ī ohrmazd ī xwadāy dāštan ud nišāstan ī andar aškom ī ka az gursagīh ud tišnagīh be nē mīrēnd ud paydāg-kardan ī-šān xwarišn andar aškom, ud baxšišn ud pazzāmišn ī hannāmān ī dwl'n'lyh(?) ud meh-ōzīh pad zōr ī xrad rāy abērtar kunīhēnd. ud winārišn ī zamīg ud gumēzišn ī āb andar zamīg ud rōyišn ud waxšišn ī urwarān ud rang ī gōnag-gōnag ud bōy ud mizag ud xwašīh ī tis tis pad xrad abērtar baxt ud kard ēstēd. ud winārišn ī harborz pērāmōn gēhān, ud paydāgēnīdan ī haft kišwar zamīg ud asmān, azabar kōf ī harborz rawišn ī xwaršēd ud māh ud dwāzdah axtarān, ud šaš gāh ī gāhānbār ud panǰ gāh ī frawardīgān, ud wahišt ī pad humat gāh ud hūxt gāh ud huwaršt gāh ud hamāg-xwāhrīh ī garōdmān ī pahlom, ud widarag ī mēnōgān ud gētīgān, puhl ī činwad, pad nērōg ī xrad kard ud baxt ēstēd (*Mēnōg ī Xrad*, 56:11-13).

نگاه‌داشتن و نشاندن تخم مردمان و ستوران و گاوان و گوسفندان و هر آفریده دیگر اورمزد خدا در شکم به گونه‌ای که از گرسنگی و تشنگی نمیرند و ایجاد خوراک برای آنان در شکم و تقسیم و رشد اندام‌ها به سبب و پرنیرویی و زور «خرد» بیشتر انجام می‌گیرد و استقرار زمین و آمیزش آب در زمین و رویش و نمو گیاهان و رنگ‌های گونه‌گون و بوی و مزه و خوشی هر چیزی بیشتر به خرد مقدر و ساخته شده است و استقرار البرز پیرامون جهان و پیدایی زمین مشتمل بر هفت کشور (=اقلیم) و آسمان، حرکت خورشید و ماه و دوازده اختران زبر کوه البرز و شش‌گاه گاهانبار و پنج‌گاه فروردیگان و بهشت که در جای «اندیشه نیک» و «گفتار نیک» و «کردار نیک» و «برترین گرزمان» دارنده همه خوشی‌ها قرار دارد و پل چینور که گذر مینوها و گیتی‌هاست، به نیروی «خرد» ساخته و مقدر شده است (تفضلی، ۱۳۹۱: ۶۵).

همهٔ این عبارات به نقش مینوی خرد در تکوین و آفرینش موجودات اشاره می‌کرد؛ اما این مینو که همان

[1]. دکتر عالیخانی سه دلیل محکم برای یکی‌بودن اقنوم سپنته‌مینیو و سرئوشه ذکر کرده است که مختصراً بدان اشاره می‌شود: یک، وصف مکرّر mazišta برای سرئوشه؛ دو، جزای نیک و بد دادن به نیکوکاران و بدکاران که خویشکاری سپنته‌مینیو است، در قطعه ۴۳: ۱۲ عیناً به سروش نسبت داده شده است؛ و سه، در مواردی سرئوشه در ملازمت وهومنه ذکر شده است؛ حال آنکه ملازمت سپنته‌مینیو و وهومنه نیز به طریقی مشابه مکرراً دیده می شود؛ البته سرئوشه یک وجه از سپنته‌مینیوست و وجه دیگر گئوش‌تشن است که نقش تکوینی دارد.

آسن خردِ کلّ یا عقلِ کلّ است، تشریع مردمان را نیز به عهده دارد:

dānišn ud kār-āgāhīh ī gētīg ud frahang ud hammōzišn ī pad har pēšag ud hamāg rāyēnīdārīh ī āwāmīgān pad xrad bawēd (*Mēnōg ī Xrad*, 56:8).

دانش و کاردانی گیتی و فرهنگ و آموزش در هر پیشه و همه ترتیبات امور مردم روزگار به‌واسطهٔ «خرد» میسّر باشد (تفضلی، ۱۳۹۱: ۶۴–۶۵، با اندکی تصرّف).

be-dānistan ī dām ī ohrmazd <ud ahreman> ud čiyōnīh ī wahišt ud dušox ud xwābarīh ī ohrmazd ud amahraspandān ud abārīg yazadān abar dāmān ī xwēš, ud zadārīh ud murnjēnīdārīh ī ahreman ud dēwān abar dāmān ī ohrmazd, pad nērōg ī xrad abērtar šāyēd dānistan (*Mēnōg ī Xrad*, 56:11).

دانستن آفریدگان اورمزد و چگونگی بهشت و دوزخ و لطف اورمزد و امشاسپندان و ایزدان دیگر بر آفریدگان خویش و آسیب‌رسانی و مرگ‌آوری اهریمن و دیوان بر آفریدگان اورمزد، [همه را] به نیروی «خرد» بیشتر می‌توان دانست (تفضلی، ۱۳۹۱: ۶۵).

و امّا نقش مهم مینوی خرد در معاد (که فرشگرد صورت گتیگ آن است) نیز هست:

pad frašgird sar abesīhēnišn ud zanišn ī ahreman ud u-š wišūdagān pad xrad nērōg abērtar šāyēd kardan. ud sōšāns abāg kay-husraw ud ōyšān kē rist-āxēz ud tan ī pasēn kunēnd nērōg ud ayārīh ī xrad rāy abērtar kardan šāyēnd (*Mēnōg ī Xrad*, 56:6-7).

در سر فرشگرد، اهریمن و فرزندانش را به نیروی «خرد» بیشتر می‌توان نابود کرد و از میان برد و سوشیانس با کیخسرو و آنان که رستاخیز و تن پسین کنند، به سبب نیرو و یاری «خرد» [این کار را] بهتر می‌توانند انجام دهند (تفضلی، ۱۳۹۱: ۶۴).

ruwān ī ahlawān pad bōxtan ī az dušox ud madan ī ō wahišt [ud] garōdmān nērōg ud pānagīh ī xrad rāy abērtar rasēnd (*Mēnōg ī Xrad*, 56:9).

روان پارسایان به سبب نیرو و نگاهبانی «خرد» بیشتر به رهایی از دوزخ می‌رسند و به بهشت و گرزمان (=عرش اعلی) می‌آیند (تفضلی، ۱۳۹۱: ۶۵).

از مجموعهٔ قراین ذکرشده، معلوم می‌شود مینوی آسن خرد یا همان مینوی خرد که جز خردِ اورمزد نیست (بنگرید به *مینوی خرد*، م: ۴۹، ۵۶:۴، ۵۶:۵ و به‌خصوص ۵۶:۳۰ که اورمزد مینوی خرد را خردِ خویش می‌خواند و از آن سپاسگزاری می‌کند)، همان سپنته‌مینیوی گاهانی است که واجد دو شأن تکوینی (در قوس نزول؛ با نام گئوش تشن) و تشریعی (در قوس صعود؛ با نام سْرَئوشَه) است (بنگرید به عالیخانی، ۱۳۷۹: ۷۰–۸۳) و با تعبیر خْرَتُو (خرد) نیز به آن اشاره شده است.

نتیجه

دادستان مینوی خرد گزارشی از پرسش‌های دانای متّصل به مینوی خرد و پاسخ‌های مینوی خردِ متجلّی بر اوست. شاید در نظر نخست چنین به نظر رسد که «دانا» تمثیلی از گوشوسرود خرد فردی باشد و «مینوی خرد» تمثیلی باشد از آسن خرد؛ اما نشان داده شد که مینوی خرد صورت خلاصه‌ای است از «مینوی آسن خرد» و از سوی دیگر، خردِ متّصل به این مینو. تا آنجا که اتّصال او مطمح نظر باشد، در مرتبهٔ فوق فردی می‌گنجد؛ همچون عقل بالمستفاد در تعبیر حکمای اسلامی که به «مبادی اوّلیهٔ وجود» تشبه می‌یابد و در پرتو نورِ شمسیِ مینوی خرد (عقل کلّ)، «مبصر بالفعل و بصیر بالفعل» (محقّقاً بینا و دیده‌ور) می‌شود؛ بنابراین، «دانا» رمزی خواهد بود از «آسن خرد انفسی» یا عقل بالمستفاد که از مینوی آسن خرد یا «آسن خرد آفاقی» علوم را دریافت می‌کند.

آسن خرد کلّی یا آفاقی یادآور «نوسِ (νοῦς، عقل) کیهانیِ» آناکساگوراس است (Sider، 2005: ۱۲۳، همچنین بنگرید به ۱۲۵–۱۲۸)، مصدرِ نخستِ حرکت در عالم، با این ملاحظه که در نگرش مزدایی، خرد جان جهان است، حال آنکه بنا به سخن افلاطون (فایدون، ۹۸) آناکساگوراس در تبیین علل موجودات عالم، از هر عنصر طبیعی‌ای سخن می‌گوید جز *نوس*.

آسن خرد کلّی در تعالیم گاهانی همان سْپِنْتَه‌مَینیو است

که سرآمد امشاسپندان و مدبّر کلّ عالم در جمیع مراتب متکثر آن به‌شمار می‌رود. سْپِنْتَه‌مینیو نظر به آنکه مفیض وجود است، گئوشْ تَشَنْ (سازندهٔ گاو) خوانده می‌شود و نظر به آنکه مفیض علم است، سْرَئوشَه (سروش) به معنی نیوشا خوانده می‌شود؛ چه نیوشندهٔ پیغام اهورَه‌مزدا و حامل آن است. با تعمق در قطعهٔ ۳۱:۷ *گاهان* معلوم می‌شود خْرَتو (خرد) که به جای سْپِنْتَه‌مَینیو به کار رفته است، همچون خود سْپِنْتَه‌مَینیو نسبت به دو شأن وجودبخشی و علم‌بخشی عامّ است؛ همچنان که مینوی آسن خرد در *دادستان مینوی خرد*، هم بخشندهٔ وجود است و هم مفیض علم.

ختام

به‌عنوان سخن پایانی اشاره‌ای به مفاهم تطبیق‌پذیر بر این مینوی آسن خرد، در فهم معارف باستانی بسیار راهگشا است. شیخ اشراق سهروردی در آثار رمزی خود، به تعابیر مختلف به این مرتبهٔ عقل الهی اشاره می‌کند. از همه مشهورتر تعبیر «عقل سرخ» است که در عنوان رسالهٔ او نیز آمده و چنان که سهروردی بیان کرده است سرخی او دالّ بر جایگاه میانی این خرد ما بین واجب‌الوجود و ممکنات عالم است. درواقع، سر و ریش این خرد سالخورده، به‌عنوان اولین فرزند آفرینش، سپید است و سرخیِ او از آنجا ست که ایزد تعالی او را در «چاه سیاه» امکان انداخته است و از مزج سپیدی و سیاهی، سرخی پدید آمده است (سهروردی، ۱۳۸۰: ۲۲۸). سهروردی در رسائل فلسفی خود، به ویژه *حکمة الاشراق*، با عنوان «نور اقرب» از این آسن خرد اورمزدی یاد می‌کند؛ زیرا ازنظر وی این عقل که «گوهری بُوَد تابناک» نخستین آفریده (سهروردی، ۱۳۸۰: ۲۶۸) و نزدیک‌ترین موجود به نورالانوار است. در رسالهٔ *آواز پر جبرئیل*، عقل در صورتِ ده پیر ظاهر می شود که یکی از آنها (عقل فعّال) با سالک سخن می‌گوید و نه پیر دیگر «ملازمت سکوت» می‌کنند. این ده پیر را به طریقهٔ مشائی می‌توان عقول عشره دانست و بنابراین، مینوی خرد منطبق می‌افتد بر آن پیر که «سجادهٔ او در صدر است» (سهروردی، ۱۳۸۰: ۲۰۹-۲۱۳).

رسالهٔ *فی حقیقة العشق*، سراسر شرح سه صفت مینوی خرد است: حسن و عشق و حزن و سرانجام، در رسالهٔ *صفیر سیمرغ*، این سیمرغ است که تمثیلی برای مینوی خرد دانسته شده است؛ سیمرغی که «صفیر [=بانگ] او خفتگان را بیدار کند و نشیمن او در کوه قاف است»؛ یعنی در همان کوهی که منزلگاه «عقل سرخ» بود؛ امّا این سیمرغ چنان است که «همه نقش‌ها از اوست، او خود رنگ ندارد و در مشرق [یعنی قربِ لاهوت] است آشیان او و مغرب [عالم غواسق] از او خالی نیست. همه بدو مشغول‌اند و او از همه فارغ، همه ازو پر و او از همه تُهی و همهٔ علوم از صفیر این سیمرغ است ...». نظر به توجّه سهروردی به حکمت ایران باستان و تعالیم مفصّل راجع به آسن خرد اورمزدی و قصص مفصّل راجع به سیمرغ، باید گفت اشارات سهروردی در رسالهٔ *صفیر سیمرغ*، در فهم نسبت بین مینوی خرد و سیمرغ فوق‌العاده ارزشمند است؛ موضوعی که شایستهٔ مطالعه‌ای مستقل است.

منابع

ابن‌سینا، حسین بن عبدالله، (۱۳۷۹). *النجاة من الغرق فی بحر الضلالات*، به تصحیح محمّدتقی دانش‌پژوه، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.

تفضّلی، احمد، (۱۳۹۱). *مینوی خرد*، تهران، نشر توس، چاپ پنجم.

تفضّلی، احمد، (۱۳۴۸). *واژه نامهٔ مینوی خرد*، تهران، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.

حقیقی‌راد، محمد، (۱۳۹۰). *عقل و مراتب تعقل از نظر حکمای اسلامی*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه فردوسی مشهد.

جوکار، منوچهر و شیما فاضلی، (۱۳۹۳). بررسی شباهت برخی از اندیشه‌های سعدی و باورهای زروانی با تأکید بر مینوی خرد. دو*فصلنامهٔ ادبیات عرفانی و*

اسطوره‌شناختی، ۳۷، ۳۵-۶۷.

خادمی، عین‌الله و عارفه پوشیان جویباری، (۱۳۹۶). چیستی و کارکردهای عقل قدسی از منظر ابن‌سینا، *پژوهش‌های فلسفی*، ۱۱(۲۰)، ۶۱-۸۹.

دالوند، یاسر، (۱۳۹۹). *مینوی خرد (آوانویسی، ترجمه فارسی و واژه‌نامه)*، تهران، انتشارات سده.

دوستخواه، جلیل، (۱۳۸۷). *اوستا، کهن‌ترین سرودهای ایرانیان*، تهران، انتشارات مروارید، چاپ دوازدهم.

رضایی، مهدی و سیدهاشم خاتمی، (۱۳۹۵). مقایسهٔ خرد در شاهنامه با متون ایرانی پیش از اسلام براساس زبان‌شناسی متن، دوفصلنامهٔ *ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی*، ۱۲، (۴۳)، ۱۱۵-۱۵۱.

ریاضی هروی، شیدا، صفایی مقدّم، مسعود، پاک‌سرشت، محمدجعفر و شهرام جلیلیان، (۱۳۹۸). رهیافتی به مفهوم معرفت در متون پهلوی و چگونگی پیوند آن با اخلاق و تربیت، در *تاریخ فلسفه*، ۱۰، (۳)، ۶۹-۱۰۲.

سلگی، لعلا، (۱۳۹۲). *مراتب عقل انسان و ارتباط آن با عقل فعال از دیدگاه ابن‌سینا و ملاصدرا* (پایان‌نامه)، دانشگاه رازی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.

سهروری، شهاب‌الدین شیخ اشراق، (۱۳۸۰). *مجموعه مصنّفات* (مجلّد سوم)، به تصحیح سیّدحسین نصر، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

طباطبایی، علامه سید محمدحسین، (۱۳۷۴)، *بدایة الحکمة*، قم، مؤسسة النشر الاسلامی.

عالیخانی، بابک، (۱۳۷۹). *بررسی لطایف عرفانی در نصوص عتیق اوستایی*، تهران، انتشارات هرمس.

غزالی، ابی حامد محمد بن محمد، (۲۰۱۸). *احیاء علوم دین*، تحقیق ابی الفضل الحافظ العراقی، طبعة ۷، مصر، دار السلام.

غضنفری، کلثوم و احسان محمّدی، (۱۳۹۶). خرد در منظومه‌های عرفانی فارسی و سنجش آن با متون زرتشتی، در *پژوهش‌های ایرانشناسی*، ۷، (۲)، ۶۷-۸۲.

فارابی، محمد بن محمد، (۱۹۸۶). *آراء أهل المدینة الفاضلة*، لبنان، بیروت، دار المشرق.

میرفخرایی، مهشید، (۱۳۹۴). *بررسی دینکرد ششم*، تهران، انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، چاپ سوم.

ندّاف، ویدا، (۱۳۹۳). نقش و جایگاه خرد در متون باستانی ایران، *پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی*، ۵، (۱)، ۱۹۷-۱۸۷.

ندّاف، ویدا و شعله پاک‌نژاد صحنه، (۱۳۹۰). مفهوم خرد در پازند مینوی خرد، *عرفانیات در ادب فارسی (ادب و عرفان)*، ۸، ۱۰۹-۱۱۹.

Al-Hafiz Al-ʿIraqi, A. F. (Ed.) (2018). *Muhammad Ghazzali's Iḥyaʾ ʿuloum ad-Din (the revival of the religious knowledge)*. Egypt: Dar al-Salam [In Persian].

Alikhani, B. (2000). *Esoteric subtleties in ancient Avestan texts (Lataʾef ʿErfani dar Nusous-e ʿAtiq-e Avestayi)*. Tehran: Hermes Publication [In Persian].

Bailey, H. W. (1987). Arya. In *Encyclopædia Iranica*. Online Edition.

Bartholomae, Ch. (1961). *Altiranisches wörterbuch; zusammen mit den nacharbeiten und vorarbeiten*. Berlin: Trübner.

Dalwand, Y. (2020). *Minou-ye kherad (transliteration, translation, and glossary)*. Tehran: Sadeh Publication [In Persian].

Daneshpazhouh, M. T. (Ed.) (2000). *Avicenna's an-nijat min al-ghargh fi al-bahr az-zilalat*. Tehran: Tehran University Press [In Arabic].

Doustkhah, J. (2008). *Avesta (the oldest Iranian poems)*. Twelve Edition. Tehran: Morvarid Publication.

Farabi, M. M. (n.d). *Araʾ ahl al-madina al-fazila (thoughts the citizens of the virtuous city)*. Lebanon: Dar al-Mashriq [In Arabic].

Ghazanfari, K., & Mohammadi, E. (2017). Wisdom in Persian epic poems and

Humanities and Cultural Studies [In Persian].

Rezaei, M., & Khatami, S. H. (2016). Wisdom comparison in Shahnameh and Pre-Islamic Iranian texts based on text linguistics. *Journal of Mytho-Mystic Literature*, *12*(43), 115-151 [In Persian].

Riazi Heravi, Sh., Safaei Moghadam, M., Pakseresht, M. J., & Jalilian, Sh. (2020). An approach to the concept of knowledge in Pahlavi texts and its relation to ethics and education. *Journal of the History of Philosophy*, *10*(3), 69-102 [In Persian].

Sider, D. (2005). *The fragments of anaxagoras*. Germany: Academia Verlag.

Solgi, L. (2013). *The hierarchy of human intellect and its connection to the active intellect accroding to Avicenna and Mulla Sadra*. MA Thesis. Razi University. College of Literature and Human Science [In Persian].

Tabatabaei, M. H. (1995). *Bidayah al-hikmah*. Qom: Islamic Publishing House [In Arabic].

Tafazzoli, A. (1969). *A lexicon of minou-ye kherad*. Fifth Edition. Tehran: Iranian Farhang Foundation Publication [In Persian].

Tafazzoli, A. (2012). *Minou-ye kherad*. Fifth Edition. Tehran: Tous Publication [In Persian].

West, E. W. (1885). *Dina-i Mainog-i Khirad or opinions of the spirit of wisdom*. Sacred Books of the East. Oxford: Clarendon Press.

comparing it with zoroastrian texts (Case study: Garshasb-name, Bahman-name, and Kush-name). *Journal of Iranian Studies*, *7*(2), 67-82.

Haqiqi-Rad, M. (2011). *The intellect and the hierarchy of the intelligence according to Islamic Philosophers*. MA Thesis. Ferdowsi University of Mashhad [In Persian].

Humbach, H. (1991). *The Gathas of Zaratushtra and the other old Avestan texts*. Heidelberg: Universitätsverlag C. Winter.

Jokar, M., & Fazeli, Sh (2015). A survey of similarities of Saʿdī's thoughts with Zurwanite beliefs with reference to the Menog-i Xrad. *Journal of Mytho-Mystic Literature*, *10*(37), 35-67 [In Persian].

Khademi, A., & Poushian Jouybari, A. (2017). The nature and workings of Sacred intellect from the perspective of Avicenna. *Journal of Philosophical Investigations*, *11*(20), 61-89 [In Persian].

MacKenzie, D. N. (1971). *A concise Pahlavi dictionary*. Oxford: Oxford University Press.

Marmodoro, A. (2017). *Everything in everything: Anaxagoras's metaphysics*. Oxford: Oxford University Press.

Mirfakhrayi, M. (2015). *A study of Denkard VI*. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies [In Persian].

Moein, H. (2012). *On Pazand: Philological comparison with Pahlavi*. MA Thesis. Concordia University.

Naddaf, V. (2014). The role and status of wisdom in ancient Iranian texts. *Journal of Zabanshenakht (Language Studies)*, *5*(9), 187-197 [In Persian].

Naddaf, V., & Paknezhad, Sh. (2011). The meaning of Xrad in Pazand Menog Xrad. *Journal of Mysticism in Persian Literature (Literature and Mysticism)*, *2*(8), 109-119 [In Persian].

Nasr, S. H. (Ed.) (2001). *Shihaboddin Yahya Sohravardi's collection of writings*. Tehran: Institute for